

# Schaarste, vrijheid en geweld

► *Guy Quintelier*

Dit artikel bevat een impliciete reactie op wat Raf Grinfeld, Murray Bookchin en Willy Coolsaet hiervoor publiceerden. De auteur stelt aan hen enkele vragen: is schaarste definitief oplosbaar? Is de absolute vrijheid voor iedereen bereikbaar? Is politiek geweld steeds moreel te veroordelen?

## 1. Materiële en sociale behoeften

Mensen kunnen niet blijven voortleven zonder regelmatige bevrediging van hun behoeften.<sup>1</sup> Behoeften zijn niet definitief bevredigbaar. Een tijdje na hun bevrediging dringen ze zich opnieuw op. Deze behoeften drukken afhankelijkheden uit. Mensen zijn voor hun bestaan – hun ontstaan en voortbestaan – afhankelijk van de natuur en andere mensen, hét en dé andere. Menselijke behoeften zijn bijgevolg ook begripsmatig op te delen in twee, feitelijk niet steeds scherp van elkaar te onderscheiden, soorten: materiële behoeften – die vervuld moeten worden indien de mensen, die lichamelijk-sterfelijke wezens zijn, willen blijven voortbestaan – en sociale behoeften, die vervuld moeten worden indien de mensen ook op een cultureel-menselijke manier willen bestaan en blijven voortbestaan. (De opdeling in materiële en sociale behoeften is feitelijk dikwijls niet te maken, omdat bij de bevrediging van een soort behoefte meestal, indien niet steeds, ook de andere behoefte meespeelt.)

Voor de vervulling van hun materiële behoeften moeten de mensen arbeid verrichten. Dat is een algemene voorwaarde van het menselijke bestaan. “Het arbeidsproces [...] is doelmatige activiteit om te komen tot vervaardiging van gebruikswaarden, toe-eigening van het natuurlijke voor men-

selijke behoeften, algemene voorwaarde van de stofwisseling tussen mens en natuur, eeuwige natuurvoorwaarde van het menselijke leven en daardoor onafhankelijk van iedere vorm van dit leven, veeleer zelfs aan al zijn maatschappijvormen gemeenschappelijk.” (Marx, *Das Kapital I*, MEW.23, p. 198; in eigen vertaling) Met hun arbeid wijzigen de mensen delen van de natuur zodanig dat ze bepaalde behoeften kunnen bevredigen. De mensen passen de natuur aan: ze brengen delen van de natuur in een vorm die bruikbaar is voor hun eigen leven. De mensen moeten produceren: ze brengen mogelijkheden die in de natuur aanwezig zijn te voorschijn.<sup>2</sup>

Om te kunnen leven moeten de mensen produceren; dit is een eeuwige natuurvoorwaarde van het menselijke bestaan. Voor de mensen bestaat er dus een natuurlijke productiedwang, die losstaat van gelijk welke maatschappijvorm.

De sociale behoeften moeten vervuld worden, indien de mensen een menselijk bestaan willen leiden. Mensen worden maar tot mensen opgevoed binnen een cultuur. Zonder de andere mensen kan men geen mens worden. Dit geldt dus zowel op het biologische vlak – een mens kan niet ontstaan zonder voortplantingsactiviteiten van andere mensen – als op cultureel vlak – zonder invloed van andere mensen wordt men geen menselijk wezen. Er bestaat dus een zorg- en opvoedingsdwang. Men moet ook een beroep kunnen doen op andere mensen om tenminste als mens te kunnen voortbestaan. Ook voor de vervulling van zijn materiële behoeften heeft men andere mensen nodig. Men heeft niet alleen de bekwaamheden en de vaardigheden van andere

mensen nodig om zijn materiële behoeften te bevredigen, maar ook aandacht en waardering van anderen. Men wil ook een zinvol leven leiden: men wil nodig en nuttig zijn voor andere mensen; men wil dat anderen een beroep op jou doen.

Zijn de materiële behoeften fundamenteeler dan de sociale behoeften? Duidelijk niet!<sup>3</sup> Niet alleen de verwaarlozing van de materiële behoeften, maar ook die van de sociale behoeften maakt een menselijk bestaan onmogelijk. Ook al is de bevrediging van de materiële behoeften noodzakelijk, dit garandeert niet een menselijk bestaan, indien men geen aandacht heeft voor de sociale behoeften. Bij sommige mensen primeren de sociale behoeften dikwijls op hun materiële behoeften. Ze hongeren bijvoorbeeld bewust om toch maar aan het schoonheidsideaal, omwille van de daardoor gekregen aandacht, te voldoen. Enkel de noodzakelijke bevrediging van de sociale behoeften is ook niet voldoende: de materiële behoeften moeten evenzeer bevredigd worden.

Mensen zijn dus niet alleen materieel-lichamelijk maar ook sociaal-cultureel kwetsbaar. Omdat mensen behoefte hebben aan waardering en aandacht, zijn ze daarin kwetsbaar. Uit fenomenen als anorexia en boulimie blijkt dat het ontbreken of het schaars zijn van waardering en aandacht een weerslag heeft op de materiële behoeftebevrediging. De materiële kwetsbaarheid is niet groter of diepgaander dan de sociale kwetsbaarheid. De behoefte aan bevrediging van sociale behoeften kan zo groot zijn dat men de materiële behoeftebevrediging verwaarloost. De behoefte aan aandacht kan groter zijn dan de materiële behoefte. Bij de materiële behoeftebevrediging spelen sociale behoeften een noodzakelijke rol. De bevrediging van sociale behoeften garandeert echter ook niet de bevrediging van materiële behoeften. Mensen kunnen bijvoorbeeld uw werk waarderen zonder u daarvoor materieel te vergoeden.

## **2. Natuurlijke en maatschappelijke productiedwang**

Om een menselijk bestaan te kunnen leiden en als levend wezen te kunnen voortbestaan, zijn de mensen verplicht de natuur te wijzigen. De gebaden kippen (en de gekookte volle rijst) vliegen niet in je mond. Deze natuurlijke productiedwang verschilt van de maatschappelijke productiedwang die een gevolg is van het feit dat elke mens andere mensen nodig heeft. Bepaalde sociale productieverhoudingen zijn noodzakelijk. Niemand

kan volledig in al zijn materiële behoeften door eigen productie voorzien. Er bestaat dus een maatschappelijke productiedwang ten gevolge van de noodzakelijke productieverhoudingen. De maatschappelijke productiedwang kan maar bestaan omdat er een natuurlijke productiedwang bestaat.<sup>4</sup> Niet elke maatschappelijke productiedwang houdt uitbuiting in, ook al is deze productiedwang, net als de natuurlijke productiedwang, een beperking van de vrijheid.

Machtsverhoudingen zijn niet uit te sluiten uit het menselijke leven. Ze zijn nu eenmaal verbonden met afhankelijkheidsverhoudingen. Doordat een mens afhankelijk is van iemand anders, heeft deze laatste macht over de eerste. Mensen hebben andere mensen nodig. Er bestaan tussen de mensen wederzijdse afhankelijkheidsverhoudingen en dus ook wederzijdse machtsverhoudingen. Eenzijdige machtsverhoudingen kunnen maar bestaan omdat de mensen afhankelijke wezens zijn, en de zaken waarvan ze afhankelijk zijn, exclusief toebehoren aan anderen. Omdat elke individuele mens een materieel en sociaal kwetsbaar wezen is, kunnen de anderen een eenzijdige machtsverhouding over een individu verwerven.

Door hun behoefte zijn mensen lichamelijk en sociaal kwetsbaar. Deze kwetsbaarheid kan gebruikt worden om de mensen uit te buiten. Voor de bevrediging van hun lichamelijke behoeften moeten de mensen levensmiddelen verbruiken. Het exclusieve bezit van deze levensmiddelen is een middel om mensen aan zich te binden en uit te buiten. Levensmiddelen moeten geproduceerd worden. Wanneer men de productiemiddelen die nodig zijn om de levensnoodzakelijke middelen voort te brengen, exclusief bezit, heeft men de mogelijkheid de mensen te verplichten voor jou te werken. Daar het menselijk lichaam kwetsbaar is, kan men de mensen chanteren wanneer men exclusief over de beste destructiemiddelen bezit. Wie de beste destructiemiddelen bezit, hoeft niet exclusief over de levens- en productiemiddelen te beschikken om de anderen te kunnen chanteren. De materiële kwetsbaarheid en de erop gefundeerde uitbuiting laat zich ook psychisch gevoelen. De mensen zijn ook sociaal-psychisch kwetsbaar. Daar ze op zoek zijn naar een zin in hun leven, kan men door het voorspiegelen van de vervulling ervan mensen voor zijn doelstellingen inzetten. Door list, bedrog, geweld en chantage wordt de menselijke kwetsbaarheid uitgebuit.

Een bepaalde vorm van uitbuiting is de kapitalistische productiedwang. Mensen kunnen maar verplicht worden tot kapitalistische productiedwang, omdat er een natuurlijke en maatschappelijke productiedwang bestaat. De kapitalistische productiedwang is een bepaalde, historische invulling van de natuurlijke en maatschappelijke productiedwang.<sup>5</sup> Moet men om de kapitalistische productiedwang op te heffen, de natuurlijke en maatschappelijke productiedwang opheffen? De opheffing van de natuurlijke en maatschappelijke productiedwang betekent wel de opheffing van de kapitalistische productiedwang, maar ze is daarvoor niet noodzakelijk. Maar als de noodzakelijke en de maatschappelijke productiedwang noodzakelijk tot het menselijk bestaan behoren, zou dan de opheffing ervan niet het einde van het menselijk bestaan betekenen?

### 3. Permanente overvloed en absolute vrijheid?

Mensen zijn geneigd deze natuurlijke en maatschappelijke productiedwang te ontvluchten. Deze neiging vloeit voort uit hun verlangen naar rust en harmonie: ze wensen niet kwetsbaar te zijn. Mensen hebben deze toestand van onvoorwaardelijke bevrediging van hun 'behoefte' – die ze in feite niet bewust aanvoelden – onbewust voor hun geboorte in de moederschoot beleefd. Naar die toestand verlangen mensen terug, en daarom ontvluchten ze ook de realiteit en het menselijke samenleven. In hun 'baarmoederverlangen' proberen de mensen hun behoefte, afhankelijkheid en kwetsbaarheid te ontkennen. Zij hebben daarin behoefte aan behoefteeloosheid, onvoorwaardelijke afhankelijkheid waarbij ze dus onkwetsbaar zijn. Men wil bevredigd en gewaardeerd worden – niet om wat men zelf kan doen voor een ander, maar onvoorwaardelijk om wat men 'is', namelijk dat omwille van zichzelf alle aandacht verdienend iemand. Elke arbeids- en zorgplicht wordt zoveel mogelijk vermeden en ontvlucht wanneer deze niet bijdragen tot de eigen bewondering.

Permanente overvloed en absolute vrijheid zijn doelstellingen waarbij de mensen de kwetsbaarheid in hun afhankelijkheidsverhoudingen trachten te ontvluchten door volstreekte beheersing ervan of volstreekte afhankelijkheid na te streven. Permanente overvloed zou betekenen dat er geen schaarste meer zou optreden. Absolute vrijheid

houdt in dat er geen enkele beperking zou bestaan. Wie permanente overvloed en absolute vrijheid nastreeft, zoekt een toestand waarbij men zelf niets meer moet bijdragen aan het produceren van die overvloed. Want die noodzakelijke bijdrage zou reeds een beperking van de absolute vrijheid inhouden.

Maar is een toestand van permanente overvloed en absolute vrijheid wel nastrevenswaardig, en is ze voor de mensheid wel bereikbaar? Kan men het 'baarmoederverlangen' wel idealiseren indien men op een menselijke manier wil leven en samenleven?

### 4. Definitieve opheffing van schaarste?

Schaarste bestaat omdat er geen voldoende middelen zijn om behoeften te bevredigen. Het ontbreken van overvloed betekent echter nog niet dat er schaarste bestaat: de middelen kunnen wel in voldoende mate aanwezig zijn. Voor wie de permanente overvloed en absolute vrijheid nastreeft, bestaat er echter vlug schaarste.<sup>6</sup>

Is de definitieve opheffing van de schaarste een noodzakelijke voorwaarde voor een beter menselijk bestaan? Marx geloofde dat de kapitalistische productiewijze de materiële voorwaarden om de beschaving over de gehele wereld te brengen, zou scheppen.<sup>7</sup> Hij is een verdediger van de liberale globalisering.<sup>8</sup> Marx hangt een liberaal vooruitgangsgeloof aan. Hij droomt van de absoluut vrije mens die niets meer moet en alles mag. Marx stelt alles op de ontwikkeling van de productiekrachten; daardoor zullen mensen bevrijd worden van elke productiedwang en zal de schaarste definitief opgelost worden. Dat daarvoor mensen opgeofferd moeten worden, neemt Marx er op de koop toe bij. Hoe anders zijn de volgende overwegingen te verstaan? "Ricardo beschouwt terecht, voor zijn tijd, de kapitalistische productiewijze als de meest voordelige voor de productie überhaupt, als de meest voordelige voor het voortbrengen van rijkdom. Hij wil de productie ter wille van de productie, en dat is juist. Zou men willen beweren, zoals sentimentele tegenstanders van Ricardo gedaan hebben, dat de productie niet als zodanig het doel is, dan vergeet men dat productie ter wille van de productie niets anders betekent dan ontwikkeling van de menselijke productiekrachten, dus ontwikkeling van de rijkdom van de menselijke natuur als doel op zichzelf. Stelt men, zoals Sismondi,

het welzijn van de enkeling tegenover dit doel, dan beweert men dat men de ontwikkeling van de soort moet *stopzetten* om het welzijn van de enkelingen te verzekeren, dat dus bijvoorbeeld geen oorlog gevoerd mag worden, waarin in ieder geval enkelingen kapotgaan. (Sismondi heeft slechts gelijk tegenover de economen die deze tegenstelling *verdoezelen*, loochenen.) Dat deze ontwikkeling van de bekwaamheden van de soort *Mens*, hoewel ze aanvankelijk ten koste van de meerderheid van de menselijke individuen en gehele mensenklassen gaat, uiteindelijk dit antagonisme doorbreekt en samenvalt met de ontwikkeling van het enkelvoudig individu, dat dus de hogere ontwikkeling van de individualiteit slechts afgekocht wordt door middel van een historisch proces waarin de individuen opgeofferd worden, wordt niet ingezien, nog afgezien van de onvruchtbaarheid van zulke stichtelijke beschouwingen, terwijl de voordelen van de soort in het mensenrijk zoals in het dieren- en het plantenrijk zich steeds doorzetten ten koste van de voordelen van de individuen, daar deze voordelen van de soort samenvallen met de *voordelen van bijzondere individuen*, die tegelijk de kracht van deze bevoorrechten vormen." (MEW. 26.2, p. 110-111; cursivering door Marx; in eigen vertaling)

Kan men individuen opofferen binnen de ontwikkelingsdroom? Kan men de "hogere ontwikkeling van de individualiteit", "de ontwikkeling van de bekwaamheden van de soort *Mens*" afkopen door individuen daarvoor op te offeren? De vraag van de morele toelaatbaarheid hiervan wordt zelfs voorafgegaan door de vraag naar de mogelijkheid ervan.

Voor het bereiken van de toestand van permanente overvloed en absolute vrijheid moet de natuurlijke en maatschappelijke productiedwang opgeheven worden. Maar – tenminste – de natuurlijke productiedwang wordt ook door Marx zelf als eeuwige natuurvoorwaarde van het menselijke bestaan voorgesteld!<sup>9</sup> De toestand van permanente overvloed en absolute vrijheid is voor de mensheid in zijn geheel dus niet realiseerbaar. Individuen kunnen deze toestand voor zichzelf wel instellen ... maar dan alleen maar ten koste van de bereikbaarheid ervan door anderen: anderen moeten de noodzakelijke productietaken dan op zich nemen en hun absolute vrijheid laten inperken. De permanente overvloed en absolute vrijheid van de enen vooronderstelt dan geweld tegenover, onderdrukking en uitbuiting van de anderen.

De ontwikkelingsdroom van de capaciteiten van de menselijke soort kan maar gerealiseerd worden ten koste van de individuen.<sup>10</sup> (Deze waarheid moet men niet verdoezelen en daarover moet men ook niet 'sentimenteel' doen, schrijft Marx.) De definitieve realisering van de droom – de toestand van permanente overvloed en absolute vrijheid – is menselijk onmogelijk.<sup>11</sup> Dient deze liberale droom niet om de bestaande ongelijke verhoudingen tussen mensen te behouden: "wij zijn op de goede weg; de anderen moeten die ook maar volgen"?<sup>12</sup> Maar wij kunnen onze "goede weg" maar bewandelen ten koste van de anderen ... In het proberen ontlopen van de productiedwang worden andere mensen gedwongen om nog meer te produceren. Is onze huidige technologische ontwikkeling niet juist mogelijk geworden door de verpaupering van het merendeel van de wereldbevolking en de uitputting van de natuurlijke grondstoffen?

## **5. Onderdrukkend geweld als vlucht voor het conflictgeladen bestaan**

Wie zijn 'baarmoederverlangen' definitief wil realiseren, verplicht anderen om zijn conflictgeladen verhouding tot de wereld op zich te nemen, om op te komen voor zijn behoeftevervulling. Zo iemand wordt gemakkelijk onderdrukkend en gewelddadig.

Onderdrukkend geweld ontstaat wanneer men de kwetsbaarheid in de afhankelijkheidsverhoudingen tracht te ontvluchten – het opleggen van de volstrekte beheersing en de volstrekte afhankelijkheid is gewelddadig doordat men de kwetsbaarheid, de conflictgeladenheid van de afhankelijkheidsverhoudingen ontvlucht – of wanneer men de geprivilegieerde toestand van overvloed en absolute vrijheid tracht te behouden. Men kan geen pleidooi voor het 'goede leven' houden zonder het onderliggende geweld in rekening te brengen.<sup>13</sup>

Kan men tegen politiek geweld zijn zolang het kapitalisme bestaat? Het kapitalisme is zelf op politiek en economisch vlak gewelddadig. Wie zich tegen het politieke geweld keert, moet bijgevolg antikapitalistisch zijn. Wie tegen het politieke geweld is, en zich in woord en daad niet tegen het kapitalisme keert, preekt in feite de aanpassing aan het kapitalistische geweldsysteem. De kapitalistische productiewijze is gewelddadig, zowel in haar productieverhoudingen – waarbij mensen verplicht worden om te werken voor onmenselijk-

ke doelstellingen of uitgesloten worden van elk middel om te voorzien in hun levensbehoud of verbetering van hun levensvoorwaarden – als door haar productiekrachten – die op een meestal sluipende gewelddadige wijze de levensvoorwaarden vernietigen.

Natuurlijk moet men onnodig geweld vermijden. Maar soms is het nodig, juist om de algemene levensvoorwaarden van mensen te vrijwaren of te verbeteren. Men moet op zijn minst een onderscheid maken tussen onderdrukkend en bevrijdend geweld. Onderdrukkend geweld is gefixeerd op het ideaal van permanente overvloed en absolute vrijheid, dat men ten allen koste wil doorzetten. Bevrijdend geweld richt zich tegen dit onderdrukkend geweld – ook omdat men beseft dat dit ideaal onmenselijk is.

“Diegene respecteren die de anderen niet respecteert, betekent deze laatsten minachten; zich onthouden van geweld tegen de geweldenaars, is hun medeplichtige worden. We hebben niet de keuze tussen de zuiverheid en het geweld, maar tussen verschillende soorten geweld. Het geweld is ons deel voorzover we geïncarneerd zijn ... Het geweld is het gemeenschappelijk vertrekpunt van alle regimes.” (Merleau-Ponty)<sup>14</sup>

#### BIBLIOGRAFIE:

- Hans Achterhuis (1988): *Het Rijk van de schaarste. Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*, Ambo, Baarn, 1988.
- Rudolf Boehm (2002): *Politiek* (Uit het Duits vertaald door Lode Frederix) (verschijnt in najaar 2002 bij IMAVO, Brussel)
- René Girard (1972): *God en geweld. Over de oorsprong van mens en cultuur* (Nederlandse vertaling door Michel Perquy van “La violence et le sacré”), Lannoo, Tiel, 1993.
- Karl Marx en Friedrich Engels (1848): *Manifest der Kommunistischen Partei*, MEW 4, Dietz Verlag, Berlin, 1974. (Nederlandse vertaling: IMAVO, Brussel, 1998)
- Karl Marx (1861-1863): *Theorien über den Mehrwert*, Zweiter Teil, MEW 26.2, Dietz Verlag, Berlin, 1974.
- Karl Marx (1867): *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*, Erster Band, MEW 23, Dietz Verlag, Berlin, 1974.
- Maurice Merleau-Ponty (1947): *Humanisme et terreur. Essai sur le problème communiste*, Gallimard, Paris, 1972.

#### NOTEN:

1. Vormt de seksuele 'behoefte' hierop een uitzondering?
2. Pro-duceren is voort-brengen, 'naar voren brengen'.

3. Ook voor de 'materialist' Marx zijn de lichamelijke-materiële behoeften niet de fundamenteelste: “De natuur van deze behoeften, of zij bijvoorbeeld uit de maag of uit de fantasie ontspringen, verandert niets aan de zaak.” (MEW. 23, p. 49; in eigen vertaling) In een voetnoot daarbij citeert Marx nog met instemming Nicholas Barbon: “Verlangen sluit behoefte in; het is de appetijt van de geest en zo natuurlijk als honger voor het lichaam ... de meeste (zaken) hebben daardoor hun waarde, dat zij de behoeften van de geest bevredigen.”
4. Tot de maatregelen die als middel voor de omwenteling van de gehele productiewijze onvermijdelijk zijn, behoort volgens Marx en Engels de “gelijke arbeidsplicht voor allen” (zie het Communistisch Manifest, MEW. 4, p. 481; IMAVO-vertaling, p. 72).
5. Volgens Marx is de historische voorwaarde voor het ontstaan van het kapitalisme het “historische scheidingsproces tussen producent en productiemiddelen”: “Geld en waar zijn niet van meet af aan kapitaal, evenmin productie- en levensmiddelen. Daarvoor is de omzetting in kapitaal nodig. Deze omzetting zelf kan echter maar onder bepaalde omstandigheden plaatsvinden, die neerkomen op: twee zeer verschillende soorten warenbezitters moeten tegenover elkaar komen te staan en met elkaar in contact treden, aan de ene kant bezitters van geld, productie- en levensmiddelen, voor wie het erop aan komt de in hun bezit zijnde waardesommen te realiseren door aankoop van vreemde arbeidskracht; aan de andere kant vrije arbeiders, verkopers van eigen arbeidskracht en dus verkopers van arbeid. Vrije arbeiders in de dubbele betekenis van het woord, namelijk dat zij noch onmiddellijk tot de productiemiddelen behoren – zoals slaven, lijfeigenen, enzovoort –, noch dat de productiemiddelen hen toebehoren – zoals bij de zelfstandige boer, enzovoort –, zij zijn daarvan veeleer vrij, los en zorgeloos zijn. Met deze polarisatie van de warenmarkt zijn de fundamentele voorwaarden van de kapitalistische productie gegeven.” (MEW. 23; p. 742; in eigen vertaling)
6. In zijn boek *Het rijk van de schaarste* tracht Hans Achterhuis het bestaan van schaarste te verklaren vanuit de mimetische begeerte – een begrip dat hij aan het werk van René Girard ontleent: Schaarste is voor Achterhuis een “modern verschijnsel (...) dat in traditionele samenlevingen nauwelijks bekend was.” (p. 30) Schaarste zou voor hem een schepping zijn die voortvloeit uit onbegrensde begeerte. Onbegrensde begeerte wordt juist in stand gehouden door de mimetische of nabootsende begeerte: de mensen begeren bij voorkeur het zelfde wat door anderen begeerd wordt. Deze beweringen zijn echter twijfelachtig. Schaarste lijkt me tot het de beginvoorwaarden van het menselijk bestaan te behoren: de natuur voorziet niet onvoorwaardelijk en overvloedig in de middelen die de menselijke behoeften bevredigen.

Schaarste en tekort zijn ingeschreven in de menselijke levenscondities. Trouwens een mens begeert niet steeds alles wat een ander begeert. Wat begeerd wordt, moet een bepaalde kwaliteit hebben, zegt René Girard, namelijk een "grotere zijnsvolheid" – het is dat juist wat we in ons 'baarmoederverlangen' nastreven: het gevoel van permanente overvloed en absolute vrijheid. Girard verwoordt dat zo: "Als hij eenmaal zijn primordiale behoeften heeft bevredigd, en soms al voordien, verlangt de mens heel intens, maar hij weet niet wat, aangezien hij naar een zijn verlangt, een zijn waarvan hij zich verstoken voelt en dat een andere wel lijkt te bezitten. Van die *andere* verwacht het subject dat hij hem zegt wat hij moet begeren om dit zijn te bereiken. Als het model, dat reeds over een superieur zijn lijkt te beschikken, iets begeert, dan kan het alleen maar om een object gaan dat een nog grotere zijnsvolheid kan verschaffen. Het model wijst dit hoogst begeerlijke object niet aan met woorden, maar gewoon door zijn eigen begeerte. We komen op een oud idee terug, dat misschien nog onbekende implicaties heeft; de begeerte is wezenlijk *mimetisch*, ze kopieert een modelverlangen; ze kiest hetzelfde object als het model." (God en geweld, p. 147-148) Het psychisch mechanisme van de mimetische begeerte werkt maar, omdat het 'baarmoederverlangen' aanwezig is.

7. Marx (en Engels) zingen in het Communistisch Manifest de lof van de bourgeoisie als revolutionaire kracht die de mensheid uit hun feodale kluisters bevrijdt.
8. Het nieuwe van de 'neoliberale globalisering' zit hem niet in een wijziging van de politiek-economische principes ten opzichte van de oude 'liberale economie', maar is een louter historisch gegeven. Na een periode van Keynesianisme grijpt men terug op het meer zuivere liberalisme.
9. Er bestaat een tegenspraak tussen Marx' 'natuurlijke productiedwang' en zijn liberaal geloof in de bevrijding door economische 'voortgang', de ontplooiing van de productiemiddelen.
10. De droom van de permanente overvloed en de absolute vrijheid verantwoordt voor Marx dus het geweld. Het geweld staat hier dan in functie van het grote ideaal van volstreekte harmonie. Met onderdrukkend geweld vermijdt men conflicten.
11. Dat men deze droom niet kan realiseren, betekent niet dat de levensvoorwaarden van de mensen, als soort en als individuen, niet verbeterbaar zijn. Maar de realisatie van de droom hangt dus niet louter en alleen af van de juiste politieke en sociale verhoudingen.
12. Het spreken over 'ontwikkelingslanden' duidt hetzelfde aan.
13. De door Willy Coolsaet ter verdediging van zijn positie aangehaalde Merleau-Ponty stelt ook "dat men, door het prediken van de geweldloosheid, het bestaande geweld bestendigt, namelijk een productiesysteem dat de ellende en de oorlog onvermijdelijk maakt." (Humanisme et terreur, p. 13) Merleau-Ponty was dus zeker geen verdedi-

ger van het bestaande productiesysteem. Trouwens, het is moeilijk in te zien hoe hij elke vorm van communisme zou verwerpen, als hij zelf stelt dat men toch moeilijk van socialisme – als onderdeel van het communisme – kan spreken als één burger op twintig in de kampen verblijft. Hij verweet juist aan de Sovjet-Unie dat ze niet socialistisch was.

14. Humanisme et Terreur, p. 127 (in eigen vertaling)